

De illusie van de 'volledige werkgelegenheid'

Enkele opmerkingen over arbeidsproductiviteit en werkgelegenheid in Nederland

"In de loop van de twintigste eeuw", zegt Cristopher Freeman, hebben we twee grote golven kunnen waarnemen in de gangbare manier van denken over werkloosheid: van een naar verhouding optimistische visie aan het begin van de eeuw tot een diep pessimistische gedurende de jaren dertig; vervolgens opnieuw naar een overdreven optimisme in de jaren vijftig, en weer een diep pessimisme in de jaren tachtig".¹

Freeman schreef dat vlak voor de conjuncturele opleving die de hele Westerse wereld vanaf eind 1984 doormaakte. Het lijkt erop dat, mede door die opleving, in organisaties als de OECD de derde lange golf van (overdreven) optimisme over de toekomst van de werkgelegenheid al is begonnen.² Sinds medio 1985 worden ook in ons land van de zijde van werkgevers en overheid steeds vaker optimistische visies tentoongespreid wat betreft de toekomst van de werkgelegenheid. Er wordt zelfs gesproken over herstel van 'volledige werkgelegenheid' in de loop van de jaren negentig, niet zozeer *ondanks* de mikro-elektronika, de komputer en de telekommunikatie, als wel *dankzij* die nieuwe technologie. De vereiste groei van de werkgelegenheid zal volgens deze optimistische visies niet worden bereikt door uitbreiding van overheidsdiensten of kwartaire sector, integendeel. Het partikulier bedrijfsleven, bevangen door een 'nieuw élan', zal de groei van de werkgelegen-

*: Medewerker nieuwe technologie van de Wiardi Beckman Stichting te Amsterdam. Tevens als konsultant verbonden aan de Stichting Technologie en Zeggenschap te Amsterdam.

1 Christopher Freeman, Keynes or Kondratiev? in Pauline Marstrand (ed), *New Technology and the Future of Work and Skills*, London 1984.

2 De OECD-landen gezamenlijk tellen op dit moment meer dan 30 miljoen officieel geregistreerde werklozen. Toch verklaarde Dr. W.K.T. van Ginniken, een hoge fonctionaris van de ILO in Geneve in de eind 1985 gepubliceerde

pré-adviezen van de Vereniging voor Staathuishoudkunde: "Het is mogelijk om in de jaren negentig weer volledige werkgelegenheid in de OECD-landen te bereiken, dat wil zeggen een baan voor iedereen die kan en wil werken." In november 1986 verklaarden de ministers van Sociale Zaken van de OECD-landen: "Nieuwe technologieën vormen geen bedreiging van de werkgelegenheid. Integendeel, de nieuwe informatietechnologieën zijn een potentiële basis voor een nieuwe golf van groei, banen, inkomen en kortere werktijden." (*Het Financieele Dagblad* 25-11-86)

heid gaan realiseren.³

Sinds de economische opleving in de loop van 1986 doodbloedde is het optimisme over de werkgelegenheidsperspektieven op korte termijn verbleekt. Maar het optimisme over de vooruitzichten voor de langere termijn lijkt nog ongebroken. Opvallend is in dit opzicht de houding van de Nederlandse sociaal-demokratie. De PvdA en de vakbeweging hebben in diverse publikaties voorgerekend hoe desastreus groot de werkloosheid in ons land zal worden wanneer het huidige beleid van het kabinet-Lubbers tot 1990 wordt voortgezet. Tegelijkertijd houden ze onverkort vast aan de doelstelling 'terug naar de volledige werkgelegenheid', op die manier suggererend dat een beter beleid dan het nu gevoerde daartoe wel degelijk zou kunnen leiden.⁴ Ik deel noch het optimisme van rechts, noch dat van links. Naar mijn mening zal er in ons land de komende decennia een omvangrijk tekort aan (betaalde) werkgelegenheid blijven bestaan. De partikuliere sektor zal op eigen kracht zeker niet in staat zijn om het toenemend aantal mensen dat kan en wil werken een baan te geven. Natuurlijk zou een werkgelegenheidsbeleid volgens vertrouwd sociaal-demokratisch recept (meer overheidsinvesteringen, werk scheppen in de kwartaire sector, arbeidstijdverkorting) het tekort aan betaald werk maatschappelijk gezien draaglijker maken. Maar zelfs dan zal de arbeidsmarkt zeer onevenwichtig blijven.

In dit artikel komen achtereenvolgens drie begrippen aan de orde die in het debat over de toekomst van de werkgelegenheid een fundamentele rol spelen: de omvang van de werkgelegenheid, de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit, en de omvang van de werkloosheid. In alle drie de gevallen zal ik proberen aan te tonen dat de in ons land gangbare manier om deze grootheden te berekenen en te analyseren tot onjuiste, of op zijn minst tot vertekende, konklusies leidt. In het geval van de begrippen werkgelegenheid en arbeidsproductiviteit koncentreert de kritiek zich op het gebruik van het 'arbeidsvolume' als basis voor de berekeningen. In de paragraaf over het begrip werkloosheid wordt beargumenteerd dat de vervaging van de grens tussen 'beroepsbevolking' en 'niet-aktieven' de konventionele manieren om werkloosheid te meten in toenemende mate onbruikbaar maakt. Deze analyses te samen leiden tot de konklusie dat de uitgangsstelling voor een herstel

3 Mr.Ir. F.C. Rauwenhoff, topman van Philips Nederland: "Het in brede kring doorgedrongen nieuwe élan maakt volledige werkgelegenheid eerder tot een realiseerbare doelstelling dan tot een illusie." (*Pré-adviezen Vereniging voor Staathuishoudkunde* 1985. Zie ook de andere analyses in deze bundel getiteld *De weg naar volledige werkgelegenheid*.)

4 Zie bijvoorbeeld de PvdA-nota *Werk*

Delen, april 1986. Ook: Flip de Kam, *Werk voor Allen*, Intermediair 24-12-1986. Een interessante bundel over dezelfde problematiek uit West Duitsland: WSI (wetenschappelijk instituut van de vakcentrale DGB), *Perspektiven der Vollbeschäftigung*, Bund Verlag Köln, 1987. Zie met name het artikel van Rudolf Hickel.

van de werkgelegenheid veel minder hoopgevend is dan de bovengenoemde optimistische visies doen vermoeden.

1 Arbeidsjaren versus arbeidsuren.

De werkgelegenheid in Nederland pleegt op twee manieren te worden geregistreerd: als het aantal werkzame personen, en als het arbeidsvolume. Beide begrippen hebben hun eigen tekortkomingen. De statistiek 'werkzame personen' registreert wie er op de peildatum een arbeidskontra⁵kt heeft, ongeacht het aantal uren dat de werknemer werkt of de lengte van diens kontra⁵kt. Dit leidt bijvoorbeeld bij een toename van het aantal deeltijdwerkers tot een vertekening. Het begrip arbeidsvolume is nu juist bedacht om dit probleem te ondervangen, het geeft de gemiddelde werkgelegenheid over een jaar weer in *standaard arbeidsjaren*, waarbij de gemiddelde arbeidsduur van volletijdwerkers als standaard geldt. Twee arbeidskontra⁵kten voor een half jaar zijn samen een arbeidsjaar, evenals twee halvetijds-kontra⁵kten. Het begrip arbeidsvolume geeft op zich wel een indicatie van de omvang van de werkgelegenheid, maar is zoals we zullen zien voor de meeste economische analyses toch geen goede basis.

Er zijn drie maatstaven voor de omvang van de arbeidstijd:⁵

- de potentiële arbeidstijd, het aantal uren dat een full-time werknemer per jaar zou werken, wanneer hij/zij elke week het gemiddelde aantal uren zou maken, geen vakantie opnam, geen feestdagen vierde, nooit ziek was, etcetera (bijvoorbeeld 52 weken x 40 uur = 2080 uur per arbeidsjaar).
- de kontraktuele of netto arbeidstijd, het aantal uren dat een werknemer volgens het arbeidskontra⁵kt beschikbaar moet zijn, dat wil zeggen: de potentiële arbeidstijd minus vakantie, snipperdagen, feestdagen, etcetera (bijvoorbeeld in 1984: ongeveer 1800 uur per jaar voor een full-timer)
- de feitelijke arbeidstijd. De kontraktuele arbeidstijd plus het aantal uren overwerk, minus ziekteverzuim, ongeoorloofd verzuim, vorstverlet, etcetera (in 1984: ongeveer 1600 uur voor een full-time werknemer).

Het standaard arbeidsjaar dat het CBS (in de Nationale Rekening-en) en het CPB gebruiken als basis voor de berekening van het arbeidsvolume, is zodanig gedefinieerd, dat de potentiële arbeidstijd wordt gemeten. Bij het analyseren van trends in de werkgeleghedsontwikkeling, en vooral bij het berekenen van de arbeidsproduktiviteit, ligt het echter voor de hand om de meest zuivere indikator van de geleverde arbeidsprestatie, het aantal feitelijk gewerkte uren, als uitgangspunt te nemen. De hiernavolgende analyses zijn voor een belangrijk deel gebaseerd op gegevens over het aan-

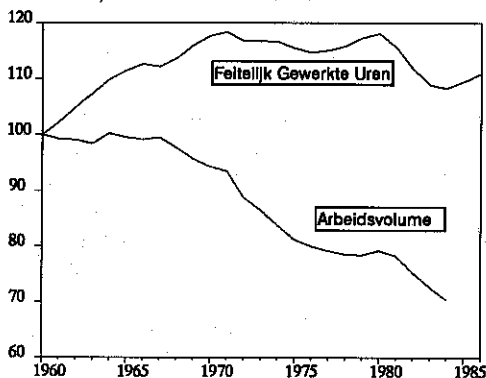
---

⁵ Zie bijvoorbeeld de definities in het Ministerie van Sociale Zaken en diverse edities van de jaarlijkse *Rap- Werkgelegenheid*.
portage Arbeidsmarkt, uitgegeven door

tal feitelijk gewerkte uren uit de *Databank Arbeidsduur* van het Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf (EIM). In deze databank zijn gegevens opgeslagen over ongeveer 90 % van de mensen die (als zelfstandige of als werknemer) in het particulier bedrijfsleven werkzaam zijn.⁶ Grafiek 1 toont aan hoezeer de ontwikkeling van het arbeidsvolume en die van het aantal feitelijk gewerkte uren in het particuliere bedrijfsleven de afgelopen decennia uiteenliep.

Totaal aantal feitelijk gewerkte uren per jaar*

Grafiek 1

*van werknemers en zelfstandigen (inkl. meewerkende gezinsleden) in het Nederlandse particulier bedrijfsleven (exklusief landbouw en energiewinning), vergeleken met het totale arbeidsvolume voor dezelfde sectoren. index 1960 = 100.

Bron: Feitelijk gewerkte uren; EIM Arbeidsvolume; Nationale Rekeningen

We zien dat het aantal feitelijk gewerkte uren in het Nederlandse particuliere bedrijfsleven (exklusief enkele bedrijfstakken) vanaf 1967 met ongeveer 30 procent afnam. In de periode 1960-1967 bleef het aantal feitelijk gewerkte uren min of meer konstant, terwijl het arbeidsvolume steeg. Het aantal 'feitelijke uren' per standaard arbeidsjaar daalde over de gehele periode met gemiddeld 1,7 % per jaar, waarbij er opmerkelijk weinig verschil is te zien tussen de gouden jaren voor 1973 en de depressiejaren daarna.

De arbeidstijd-gegevens van het EIM zijn tot dusver slechts tot en met het jaar 1984 beschikbaar. Wat betreft de jaren 1985 en 1986 kan echter, gezien het invoeren in veel bedrijven en bedrijfstakken van arbeidstijdverkorting en de geringe mate van herbezetting van

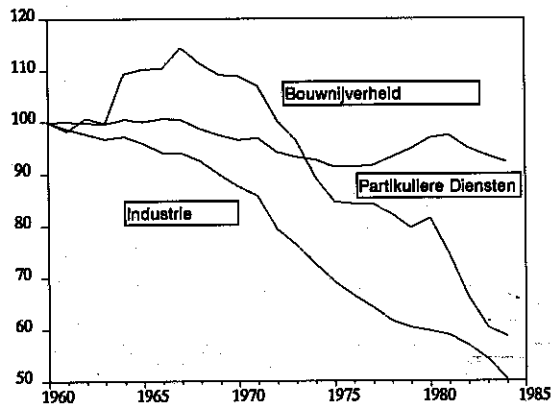
⁶ Het EIM beschikt over data betreffende de arbeidsduur van full-time en part-time werknemers, zelfstandigen en meewerkende gezinsleden in het particuliere bedrijfsleven exclusief de agrarische sector en de energiewinning, vanaf 1960. Deze cijfers betreffen 91 procent van het totale arbeidsvolume in de particuliere sector. Zie de publicatie *Werkgelegenheid en Arbeidsvolume in het Midden- en Kleinbedrijf 1960-1980* van het EIM, Zoetermeer 1982. De gegevens worden elk jaar geactualiseerd.

aldus vrijgemaakte uren, op zijn minst een voortzetting van de trend van de afgelopen decennia worden verwacht. Ik schat dat het aantal feitelijk gewerkte uren in 1985 met minstens 2% is gedaald, en in 1986 met minimaal 1%⁷.

Oude en nieuwe werkgelegenheid

Vaak wordt gesteld dat weliswaar de werkgelegenheid in een sektor als de industrie afneemt, maar dat daar de creatie van nieuwe werkgelegenheid in de dienstensektor, en dan vooral in de commerciële dienstverlening, tegenover staat. Op basis van de sektorgegevens uit de EIM-databank Arbeidsduur moet dat idee echter nogal worden genuanceerd. Grafiek 2 laat zien dat het aantal feitelijk gewerkte uren in de sectoren industrie en bouwnijverheid (vanaf 1967) inderdaad sterk terugliep. Deze teruggang werd echter niet gecompenseerd door een stijging van het aantal feitelijk gewerkte uren in de partikuliere dienstverlening. Dat aantal vertoonde zelfs een licht dalende tendens. Dat meer mensen in de partikuliere dienstensektor een baan hebben gevonden is dus het resultaat van een verdeling van grosso modo dezelfde hoeveelheid werk over meer personen.

Grafiek 2 Feitelijk gewerkte uren in drie grote sectoren van het partikulier bedrijfsleven, 1960 - 1984 (1960 = 100)

Bron: Eigen berekening op basis gegevens EIM.

Het is natuurlijk iets te simpel om op basis van de bovenstaande gegevens te zeggen dat de werkgelegenheid in het Nederlandse bedrijfsleven sinds 1967 kontinu is afgenomen. De maatschappelijke definitie van wat 'een baan' is verschuift immers: wij zijn eraan gewend geraakt dat een toenemend deel van de potentiële arbeids-

⁷ Wat betreft het jaar 1985 wordt *portage Arbeidsmarkt* 1985, pag.15. dezelfde schatting gemaakt in de *Rap-*

tijd feitelijk niet wordt gewerkt, door uitbreiding van het aantal vakantiedagen, snipperdagen, arbeidstijdverkorting, etcetera. Wanneer echter het totaal aantal feitelijk gewerkte uren blijft dalen, dan moet die daling steeds weer worden 'opgevuld'. Met andere woorden: wanneer de afname van het aantal feitelijk gewerkte uren in het Nederlandse bedrijfsleven voortgaat zal een voortdurende verkorting van de arbeidsduur (in welke vorm dan ook) noodzakelijk zijn om de werkgelegenheid in arbeidsjaren op het huidige niveau te houden. En wel met ruim 1,5 procent per jaar. In de volgende paragraaf worden de EIM-gegevens over feitelijke arbeidsduur gebruikt om de arbeidsproductiviteit in bedrijven te berekenen. Het zal duidelijk zijn, dat de productiviteit per feitelijk gewerkt arbeidsuur als maatstaf voor de technologische ontwikkeling verre de voorkeur verdient boven de gebruikelijke berekening van de productiviteit per standaard arbeidsjaar. De vraag is nu, of het kiezen van een andere basis voor de berekeningen ook leidt tot andere konklusies betreffende de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit.

2 Productivity slowdown?

Eén van de bouwstenen voor het optimisme over de toekomst van de werkgelegenheid in ons land is het idee dat enerzijds het bedrijfsleven door *een nieuw élan* bevangen is, wat leidt tot meer economische activiteit, maar dat anderzijds de arbeidsproductiviteit (de waarde aan goederen en diensten geproduceerd per eenheid arbeidstijd) niet zo snel meer groeit. Mr. Ir. F.C. Rauwenhoff, topman van Philips Nederland, merkt in een préadvies voor de Vereniging van Staathuishoudkunde⁸ op dat het makro-economische begrip arbeidsproductiviteit tekortkomingen heeft, en vervolgt:

"Gaat men echter voorbij aan deze onvolkomenheden en neemt men de stijging van de arbeidsproductiviteit als maatstaf voor de invloed van technologische ontwikkelingen, dan constateert men iets dat, zeker gezien de op brede schaal gevoerde discussies, vreemd genoemd mag worden. Uit die discussies kan namelijk de opvatting worden gedestilleerd dat de recente technologische ontwikkelingen een grote verhoging van de arbeidsproductiviteit hebben veroorzaakt. De statistiek leert echter anders. Neemt men recente publikaties van de Rijksoverheid en de SER als bron, dan blijkt dat in de periode 1970-1974 de arbeidsproductiviteitsstijging in de bedrijvensector 4,7 procent per jaar bedroeg; in de periode 1975-1979 bedroeg deze stijging 2,4 procent per jaar en in de meest recente vijfjaarsperiode was de stijging 1,5 procent. Voor een toch terzake van de productiviteitsstijging vooraanstaande subsector als de industrie bedragen deze percenta-

---

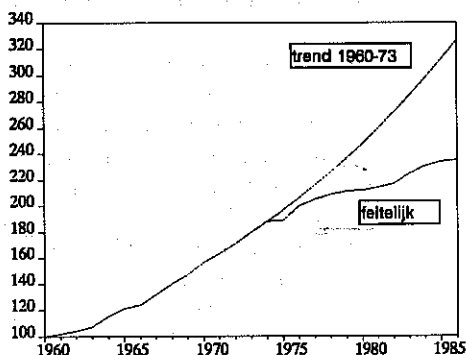
⁸ Mr. Ir. F.C. Rauwenhoff, *Volledige Préadviezen van de Vereniging voor werkgelegenheid: doelstelling of illusie*, Staathuishoudkunde 1985, pag. 23.

ges per vijfjaarsperiode 6,4 procent, 4,5 procent en 4,1 procent. Kortom, er is zeer zeker geen sprake van sprongsgewijze ontwikkelingen naar boven, zelfs niet als men inkalkuleert dat door het ontbreken van een flexibele uitstroombogelijkheid voor een teveel aan personeel, de arbeidsproductiviteit bij geringe economische groei de neiging heeft te dalen."

Onder andere op deze redenering baseert Rauwenhoff zijn positieve verwachtingen wat betreft de ontwikkeling van de werkgelegenheid op langere termijn.

In de loop van de jaren zeventig is inderdaad in praktisch alle Westerse landen de groei van de makro-arbeidsproductiviteit vertraagd. In de Verenigde Staten was dit verschijnsel zeer markant. De mutatie van de makro-arbeidsproductiviteit daalde daar in de periode 1973-1980 tot een minieme + 0,2 % per jaar.⁹ Pas sinds 1983 is er in de V.S. weer een productiviteitsgroei van enige betekenis geregistreerd, een aanwas echter in een veel lager tempo dan bij de voornaamste handelspartners van het land. In reactie hierop zijn dan ook veel verontruste publikaties verschenen over de *productivity slowdown* die wordt gezien als een bedreiging voor de concurrentiekracht van het Amerikaanse bedrijfsleven op lange termijn.¹⁰ Zoals al bleek uit de aangehaalde woorden van Rauwenhoff kan ook in ons land een vertraging in de toename van de arbeidsproductiviteit worden waargenomen. In grafiek 3 is de ontwikkeling weergegeven van de arbeidsproductiviteit in de sektor bedrijven (de konventionele CPB-cijfers uit het jaarlijkse Centraal Economisch Plan).

Grafiek 3 *Productiviteit per gewerkt arbeidsjaar, bedrijven (inclusief energie) index 1960 = 100.*

Bron: Arbeidsproductiviteit in bedrijven, Centraal Plan Bureau.

9 Prof. Dr. W. Driehuis en drs. P.J. van den Noord, De ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit in Nederland, 1963-1980. In: *Maandschrift Economie*, jrg.46 (1982) no.10.

10 Zie bijvoorbeeld de klassieke analyse van Denison, *Explanations of Declin-*

ing Productivity Growth. In: *Survey of Current Business* 1979 no 8 (August) part II. Een recente bundel met alarmerende en activistische strekking is: W.J. Baumol en K.McLennan (eds.) *Productivity Growth and U.S. Competitiveness*, New York/Oxford 1985)

De grafiek laat tevens zien hoe de arbeidsproductiviteit zich had moeten ontwikkelen wanneer de trend van de jaren 1960/1973 (een gemiddelde jaarlijkse toename met 4,7%) was voortgezet. De arbeidsproductiviteit in bedrijven blijft weliswaar stijgen, maar na 1973 is de groei trager. Deze gegevens lijken dus het optreden van een 'slow-down' in de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit in bedrijven te bevestigen. De gemiddelde jaarlijkse mutatie liep terug van 4,7 % in de periode 1960-1973 tot 2,1 % in de periode 1973-1986. Het konventionele produktiviteitscijfer van het CPB heeft echter enkele tekortkomingen. Ten eerste wordt het arbeidsvolume als basis van de berekening gebruikt. Ten tweede wordt de sektor energiewinning meegeteld. In de aardgaswinning produceerden 9.000 werknemers (0,2 % van het totale werknemersbestand) 7% van de toegevoegde waarde in ons land, hetgeen resulteert in een produktiviteit per werknemer die ongeveer 35 maal zo hoog is als het landelijk gemiddelde. Deze extreem hoge arbeidsproductiviteit fluktueert bovendien sterk door de ontwikkeling van de aardolie-prijzen: scherpe stijgingen na 1973, en na 1978, een sterke daling in 1986. Fluctuaties die door het grote gewicht van de energiesector in de totale toegevoegde waarde van het bedrijfsleven een invloed hebben op de produktiviteitscijfers die in geen enkele verhouding staat tot het belang van de sector voor de werkgelegenheid.

Beide problemen zijn ondervangen in de volgende grafiek. Ze geeft weer de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit per feitelijk gewerkt uur, op basis van de gegevens uit de EIM-databank. De gegevens betreffen dus het partikulier bedrijfsleven exclusief de landbouwsector en de energiewinning. Ter vergelijking zijn ook de konventionele produktiviteitscijfers voor de sector bedrijven van het CPB opgenomen.¹¹

De produktiviteitsontwikkeling per feitelijk gewerkt uur in het partikuliere bedrijf (exclusief energie en landbouw) blijkt vanaf eind jaren zestig steeds meer te divergeren met de konventionele CPB-cijfers. Dat is de resultante van twee tegengestelde tendensen. Aan de ene kant werd de produktiviteitsstijging per feitelijk gewerkt uur beperkt door het niet meetellen van de (zeer omvangrijke) produktiviteitstoename in de sektor energiewinning. Aan de andere kant speelt een belangrijke rol dat het aantal feitelijk gewerkte uren van 1960 af ten opzichte van het aantal arbeidsjaren fors terugliep, hetgeen de produktiviteitsstijging weer hoger doet uitvallen. Over de gehele periode zien we een groei van de pro-

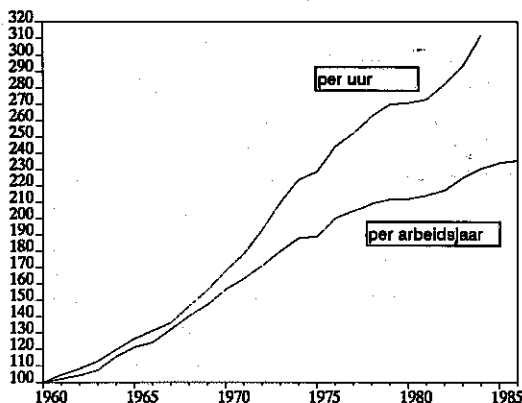
---

¹¹ Een bijkomende complicatie is dat (voor zover al te meten). De toenemende absolute en relatieve omvang van de kwartaire instellingen uit de kwartaire sector verstaat. De werkgelegenheid in deze sector draagt op dit moment meer dan 550.000 mensjaren. De jaarlijkse toename van de arbeidsproductiviteit is laag ing op het produktiviteitscijfer dat het CPB presenteert.

duktiviteit per feitelijk gewerkt uur met gemiddeld meer dan 4,5 procent per jaar. De vraag is nu: zien we ook in de groei van deze indikator van de arbeidsproductiviteit een vertraging? Dat

Grafiek 4 *Productiviteit per feitelijk gewerkt uur, partikulier bedrijfsleven, index 1960 = 100*

Bronnen: Productiegegevens partikulier bedrijfsleven - CPB Arbeidstijd - EIM

blijkt inderdaad het geval, zij het minder geprononceerd dan in het konventionele CPB-productiviteitscijfer.

gemiddelde jaarlijkse mutatie in:	1961/1973	1974/1984
arbeidsproductiviteit per feitelijk gewerkt uur	5,9%	3,7%
arbeidsproductiviteit per arbeidsjaar (CPB)	4,7%	2,3%

De teruggang in de gemiddelde stijging van de arbeidsproductiviteit tussen de beide periodes bedraagt bij de productiviteit per feitelijk gewerkt uur iets meer dan een-derde, bij de productiviteit per arbeidsjaar iets meer dan de helft. De 'slowdown' in de productiviteit per feitelijk gewerkt uur blijkt daarbij in sterke mate bepaald te zijn door de zeer lage productiviteitswinst in een viertal jaren, 1975 en 1979/1980/1981. In de overige zeven jaar van de beschouwde periode 1974/1984 werd een gemiddelde productiviteitswinst geboekt van 4,9 %, en dat niveau bevindt zich nog slechts een-zesde onder dat van de periode 1961/1973.

Het laatste jaar waarover het EIM tot nu toe arbeidsduur-data beschikbaar heeft is 1984. Ik verwacht, gezien de omvang van de arbeidsduurverkortung in de afgelopen jaren en de geringe herbezetting van aldus vrijgemaakte uren, dat in 1985 en 1986 opnieuw een reductie van het feitelijk in het partikuliere bedrijfsleven gewerkte aantal uren heeft plaatsgevonden (met respectievelijk 2 en 1%). Aangezien in deze jaren - afgezien van de energiewinning - een duidelijk herstel plaatsvond van de productie in bedrijven zijn

waarschijnlijk opnieuw forse produktiviteitstoenames per feitelijk gewerkt uur geboekt, in de orde van grootte van 4 % per jaar. Wanneer dat het geval blijkt te zijn kan naar mijn mening de inzinking in de groei van de produktiviteit per feitelijk gewerkt uur in de jaren 1979/81 als een incident worden beschouwd. De konklusie zou dan luiden dat de arbeidsproduktiviteit sinds 1973 slechts in zeer beperkte mate een 'slowdown' vertoont.

3 De toekomstige ontwikkeling van de arbeidsproduktiviteit.

Welke factoren kunnen verantwoordelijk worden gesteld voor de vertraging in de groei van de arbeidsproduktiviteit sinds 1973? Het antwoord op die vraag is vanzelfsprekend van belang voor het formuleren van verwachtingen betreffende de groei van de arbeidsproduktiviteit in de komende jaren. Wanneer de 'slowdown' voornamelijk te wijten zou zijn aan een lager tempo van technologische ontwikkeling kunnen we verwachten dat het tempo van produktiviteitsgroei relatief laag blijft, ongeacht de groei van het produktievolume. Wanneer echter de vertraging in de produktiviteitsgroei grotendeels toe te schrijven zou zijn aan het teruglopen van de economische groei na 1973 zouden we van een nieuw élan in het partikulier bedrijfsleven, gepaard gaande met meer investeringen en meer economische groei, nu juist een opleving in de produktiviteitsgroei kunnen verwachten. Het CPB legt in een recente publikatie het accent duidelijk op de hypothese van de 'strukturele stagnatie' in de produktiviteitsgroei - hetgeen resulteert in relatief zonnige perspectieven voor de werkgelegenheid.

In het CPB-werkdokument 'De Nederlandse economie op langere termijn'¹² worden drie scenario's gepresenteerd voor de economische ontwikkelingen in de jaren 1985-2010. Daarbij wordt in het midden-scenario een jaarlijkse produktiviteitsstijging in bedrijven (exklusief aardgas) gepostuleerd die een kwart procent hoger ligt dan in de recessieperiode na 1973 (2,25 om 2 procent). Het lage scenario gaat voor de periode tot het jaar 2000 zelfs uit van een iets lagere produktiviteitsstijging dan in de periode na 1973. Het hoog-scenario is gebaseerd op een jaarlijkse toename van 2,75 tot 3,5 %, hoger dan in het afgelopen decennium, maar aanmerkelijk minder dan in de periode 1950-1973 werd geboekt (gemiddeld 4,5 %). Het CPB konkludeert in het werkdokument: "In verhouding tot de periode 1950/73 kenmerken alle scenario's zich door relatief geringe groei van de arbeidsproduktiviteit". Ze verwacht kortom dat de 'slowdown' van de periode 1973/84 de komende decennia zal worden voortgezet. Deze verwachting is gebaseerd op een drietal theoretische overwegingen. Twee daarvan, betreffende de realisatie van potentiële produktiviteitsgroei, kunnen konventionele makro-economie worden genoemd. Volgens de CPB-publika-

---

¹² Centraal PlanBureau, *Werkdocument Termijn*, Den Haag, 1985.
De Nederlandse Economie op Langere

tie zal de groei van het produktievolume, en van de lonen, in de komende decennia relatief laag blijven. De veronderstelling dat een vertraging in de produktiegroei een dempend effect zal hebben op de produktiviteitsgroei komt overeen met de bekende Wet van Verdoorn, waarin de ontwikkeling in de arbeidsproductiviteit wordt verklaard uit de 'gekumuleerde produktie' (dus uit een combinatie van leer- en schaaleffecten). Uit de jaargangen-analyse van het CPB volgt daarnaast natuurlijk dat een "minder snelle groei van de reële arbeidskosten" leidt tot minder snelle uitstoot van oudere jaargangen outillage, dus tot vertraging in de groei van de arbeidsproductiviteit. Beide overwegingen zijn niet onplausibel, al valt te twisten over de vraag in welke richting de kausaliteit nu precies werkt (wordt er bijvoorbeeld minder geïnoveerd omdat de arbeidskosten minder stijgen, of kunnen de lonen minder omhoog omdat er te weinig geïnoveerd wordt?). In beide gevallen gaat het hier zoals gezegd om factoren die de realisatie van potentiële produktiviteitswinst belemmeren. Het Planbureau presenteert in het werkdokument echter ook een argumentatie om aannemelijk te maken dat de potentiële groei van de arbeidsproductiviteit minder groot is geworden: "De potentiële toename van de arbeidsproductiviteit wordt in belangrijke mate bepaald door de technologische ontwikkeling en door de toepassingsgraad van nieuwe technieken in de uitgangssituatie. Voor de bijdrage van de technologische ontwikkeling wordt gerefereerd aan het historisch produktiviteitsverloop van de Verenigde Staten. Dit land heeft voorop gelopen met het op grote schaal toepassen van nieuwe technieken. Aangenomen wordt, dat de Verenigde Staten op dit gebied lange tijd het voor een samenleving maximaal haalbare hebben gerealiseerd." Het CPB schrijft vervolgens over "de grote inhaal die na de Tweede Wereldoorlog in de Europese landen en in Japan heeft plaatsgevonden. Anno 1985 is de achterstand in een aantal van deze landen klein geworden. In de scenarioperiode kunnen de produktiviteitsstijgingen hierdoor niet meer de hoogte bereiken van die in de afgelopen decennia".¹³ Deze analyse is gebaseerd op cijfermateriaal van Angus Maddison¹⁴ maar het CPB trekt daaruit geheel andere konklusies dan Maddison doet: uit Maddisons tijdreeksen wordt een stagnatie-theorie gedestilleerd.¹⁵ Deze stagnatietheorie bestaat uit twee beweringen. Ten eerste wordt er gesteld dat het makro-produktiviteitsniveau van de Verenigde Staten voor de rest van de Westerse wereld het maximaal

13 CPB, 1985, pagina 10.

14 Historische tijdreeksen verzameld in *Ontwikkelingsfasen van het kapitalisme*, Utrecht/Antwerpen 1982.

15 De CPB-analyse vertoont in dat opzicht verrassende overeenkomsten met een ESB-artikel van de Eindhovense hoogleraar Wemelsfelder. Deze probeerde Maddisons materiaal te

gebruiken als onderbouwing van zijn hypothese van de 'strukturele stagnatie' in de Westerse wereld (die onvermijdelijk zou zijn doordat "de voorraad rendabele nieuwe technische kennis uitgeput raakt"). Prof.Dr.J.Wemelsfelder, Is de stagnatie van de ekonomische groei struktureel? In: *ESB*, 13-10-1982, pag. 1096 e.v.

haalbare is en zal blijven. Ten tweede wordt - zij het impliciet - gesteld dat het makro-productiviteitsniveau van de Verenigde Staten niet veel meer zal kunnen stijgen.¹⁶ De 'slowdown' in het leidende land, de Verenigde Staten, wordt op deze manier natuurlijk niet verklaard, en er wordt evenmin aannemelijk gemaakt dat die vertraging in de productiviteitsgroei eeuwig zou moeten duren. Het hele idee dat het makro-productiviteitsniveau van een land het 'maximaal haalbare' zou kunnen zijn en blijven is op zijn zachtst gezegd opmerkelijk. Het debat over de 'slowdown' in de Verenigde Staten draait nu juist om de vrees dat belangrijke delen van het Amerikaanse bedrijfsleven door Japanse en Westeuropese concurrenten qua arbeidsproductiviteit zullen worden voorbijgestreefd. Maddison zelf, die het idee van het 'koploper-land' in zijn boek met veel verve verdedigt, schrijft: "Verschillende Europese landen zijn nu zeer dicht in de buurt van het Amerikaanse productiviteitsniveau terechtgekomen en een historische verschuiving van de technologische suprematie lijkt op handen. Onder een kollektief leiderschap lijkt het niet onmogelijk dat het tempo van de technologische veranderingen in de toekomst zal versnellen."¹⁷ De voorspelling dat de (potentiële) groei van de arbeidsproductiviteit in de Westerse wereld de komende decennia structureel laag zal blijven speelt een cruciale rol in de toekomstscenario's van 'De Nederlandse Economie op Lange Termijn'. Het is dan ook opmerkelijk hoe weinig moeite het CPB in deze publikatie doet om de plausibiliteit van die voorspelling te beargumenteren.¹⁸ De theorie van de structurele stagnatie wordt naar mijn mening weerlegd door de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit (per feitelijk gewerkt uur) sinds 1973. Zoals we hierboven zagen is de groei van de arbeidsproductiviteit per feitelijk gewerkt uur na 1973 vertraagd, en wel met ongeveer 35%. Deze vertraging is echter sterk gekoncentreerd in enkele recessiejaren (met name 1979/1980). We moeten bij het beoordelen van die 'slowdown' bovendien in aanmerking nemen dat de reële groei van de productie in het particuliere bedrijfsleven in de periode na 1973 is teruggevallen tot een kwart van het groeitempo in de periode 1963-1973 (van gemiddeld 5,9 % naar 1,5 % per jaar).¹⁹ Uit de Wet van Verdoorn volgt dat het in een periode van minder snelle productiegroei moeilijker is potentiële productiviteitsgroei ook werkelijk te realiseren, ongeacht het tempo waarin 'de technologische mogelijkheden' toenemen. Dat lijkt mij een plausibele veronderstelling. Ik verwacht op grond van het bovenstaande een blijvend hoog peil van productivi-

16 Zie pagina 9 t/m 12 van *De Nederlandse Economie op Lange Termijn*.

17 Maddison, *Ontwikkelingsfasen van het kapitalisme*, pag.14.

18 In de SEO-publikatie van Drs.P.J. van den Noord, *De groei van de arbeidsproductiviteit in Nederland*, december

1984, worden enkele impliciete veronderstellingen van de CPB-scenario's expliciet gemaakt (pag. 39). Overigens onderschrijft de auteur grotendeels de CPB-voorspellingen.

19 CPB, 1986, tabel VI.3 (dit is overigens inclusief energie).

teitsgroei (per feitelijk gewerkt uur) in het Nederlands partikulier bedrijfsleven, in de orde van grootte van 4 procent per jaar. Wanneer de groei van het produktievolume daarmee geen gelijke tred houdt zal een verdere daling van het aantal feitelijk gewerkte uren in het bedrijfsleven onvermijdelijk zijn. In dat geval zal een continue vermindering van het aantal feitelijk gewerkte uren per arbeidsjaar moeten worden doorgevoerd om een uitstoot van arbeid te voorkomen. Hoe groot deze 'feitelijke' arbeidstijdverkorting zal moeten zijn hangt vanzelfsprekend voor een belangrijk deel af van de conjuncturele ontwikkelingen. Gezien de trend sinds 1960 valt echter te verwachten dat de jaarlijkse verkorting van de feitelijke arbeidstijd ongeveer 1,5% zal moeten bedragen, oftewel ongeveer 20% tot het jaar 2000. Het is twijfelachtig of de vakbeweging bij de huidige onevenwichtige situatie op de arbeidsmarkt in staat zal zijn op eigen kracht (dat wil zeggen: zonder actieve steun van de overheid) een dergelijk niveau van arbeidstijdverkorting af te dwingen.

De voorgaande paragrafen handelden over de vraag naar arbeid van de kant van de werkgevers in het partikulier bedrijfsleven, en de te verwachten toekomstige ontwikkeling van die vraag. In de volgende paragraaf verleggen we de aandacht naar de aanbodkant van de arbeidsmarkt.

4 De omvang van de werkloosheid.

Geen land in West Europa heeft naar verhouding in de afgelopen decennia zo'n toeloop naar de arbeidsmarkt meegemaakt als Nederland, en die toeloop bereikte nu juist een hoogtepunt in een periode van internationale recessie. De zeer omvangrijke toename van het arbeidsaanbod volgde voor het grootste deel uit 'de demografische trend' (een wassende stroom jongeren uit de geboortegolf van de jaren vijftig kwam op de arbeidsmarkt), voor een kleiner, maar toch substantieel deel uit ingrijpende sociale veranderingen (zoals het feit dat steeds meer gehuwde vrouwen betaald werk gingen zoeken). Het zijn met name die sociale veranderingen, grof gezegd: het vervagen van de maatschappelijke afbakening tussen 'actieven' en 'niet-actieven', die de in ons land gebruikelijke analyses van werkgelegenheid en werkloosheid steeds minder bruikbaar maken.

Dat de gangbare manier om de werkloosheid te meten via het aantal 'officieel geregistreeerde werklozen' ernstige tekortkomingen vertoont is inmiddels genoegzaam bekend. Diverse onderzoeken hebben aangetoond dat de administratie van werklozen door de Gewestelijke Arbeidsbureaus zeer slordig geschiedt, zodat er in het werklozenbestand nogal wat vervuiling zit.²⁰ Het aantal echte

---

²⁰ Zie bijv. het artikel Arbeidsbureaus heidsregistratie, in: *Het Financieele verwaarlozen de centrale werkloos- Dagblad* 14-8-1986.

officieel geregistreerde werklozen zou in maart 1985 rond de 485.000 hebben bedragen, ruim een derde lager dan de Arbeidsbureaus toen opgaven.²¹ Het feit dat de Arbeidsbureaus slordig tellen betekent helaas echter niet dat het feitelijk wel meevalt met de werkloosheid. Het Centraal Bureau voor de Statistiek heeft in het tweede kwartaal van 1985 in het kader van de Arbeidskrachtentelling onderzoek gedaan naar de diverse vormen van werkloosheid in ons land, van de officieel geregistreerde tot en met de verborgen werkloosheid. Dit onderzoek geeft een goede indicatie hoe omvangrijk de diverse vormen van onderbenutting van het arbeidsaanbod in ons land op het moment zijn. De resultaten zijn samengevat in tabel 1.

Tabel 1 *Bevolking van Nederland, 15 - 64 jaar, naar positie op de arbeidsmarkt en geslacht. Situatie maart 1985, x1000*

	Mannen	Vrouwen	Totaal
Bevolking 15 - 64 jaar	4.939	4.838	9.777
Verricht betaald werk	3.391	1.724	5.115
w.v. gedeeltelijk werkloos	(86)	(158)	(244)
Verricht geen betaald werk	1.548	3.114	4.662
w.v.werkloos volgens ILO	(429)	(321)	(751)
marginaal actief	(92)	(283)	(374)
bezigt met opleiding	(566)	(458)	(1.024)
huisvrouw/huisman	(7)	(1.489)	(1.496)
gehandicapten	(300)	(164)	(464)
om andere redenen niet bereid een baan te aanvaarden	(154)	(399)	(553)

Bron: samengesteld uit de tabellen 4.1, 4.5 en 5.1 van de publikatie CBS-supplement bij de sociaal-ekonomische maandstatistiek 1986 no.6: De omvang van de werkloosheid nader bezien.

Enkele begrippen in deze tabel behoeven nadere uitleg:

- *gedeeltelijk werkloos*: dit betreft mensen die een part-time baan hebben, maar graag meer uren zouden willen werken.
- *werkloos volgens ILO-maatstaven*: De International Labour Organisation noemt mensen werkloos die actief werk zoeken, en op korte termijn (CBS: binnen twee maanden) een baan zouden kunnen aanvaarden. Het CBS telt mensen die een werkloosheidsuitkering ontvangen zowiezo mee als werklozen - dat waren er in maart '85 530.000. (misschien zit er ook hierin enige 'bestandsvervuiling') Daarnaast telde men 220.000 mensen die nergens als werkloos geregistreerd stonden, maar wel actief werk zochten - bijvoorbeeld mensen die in hun vorige baan arbeidsongeschikt zijn verklaard.
- *marginaal actief*: mensen die wel werk zoeken, maar niet voldoen aan de strikte criteria van het ILO. Bijvoorbeeld: werklozen die de afgelopen maand geen moeite hebben gedaan werk te vinden. Het CBS onderscheidt

21 Stichting Research voor Beleid, *nomische maandstatistiek, december Werkzoekenden-bestanden van arbeidsbureau's*, Leiden 1986; zie ook: CBS, *De omvang van de werkloosheid in 1985* 1986, no 6.). Een samenvatting van de onderzoeksresultaten ook in CPB, CEP 1987, pag 143/144.

drie kategoriën marginaal aktieven, met een afnemende oriëntatie op de arbeidsmarkt.

De cijfers uit tabel 1 kunnen op verschillende wijzen worden geïnterpreteerd. De werkloosheid volgens ILO-maatstaven komt het dichtst bij wat tot voor kort werd genoemd 'de officieel geregistreerde werkloosheid': dat zijn mensen die voortdurend actief werk zoeken en op korte termijn beschikbaar zijn. Stand in maart 1985: 751.000.

Wanneer de werkloosheid in Nederland kleiner wordt, zullen volgens het CBS groepen als de marginaal aktieven en de gedeeltelijk werklozen aktiever op zoek gaan naar betaald werk. Op langere termijn moet dus ook met deze groepen rekening worden gehouden. De optelsom van werklozen volgens ILO-maatstaf plus gedeeltelijk werklozen plus marginaal aktieven kwam per eind maart 1985 uit op ongeveer 1,3 miljoen mensen.²² De afgelopen twee jaar hebben in totaal minstens 100.000 mensen die onder normale omstandigheden wél aktief waren geworden op de arbeidsmarkt zich ontmoedigd teruggetrokken.²³ 'Het werkelijk arbeidsaanbod' zal inmiddels dus het aantal van 1,5 miljoen mensen praktisch hebben bereikt, en bij ongewijzigd beleid in 1990 het gehele werkelijke arbeidsaanbod werk willen bieden zal er zo ongeveer één nieuwe baan moeten worden gekreëerd op elke drie bestaande banen.

We zullen er in toenemende mate rekening mee moeten houden dat ook anderen dan de werklozen die tot het werkelijk arbeidsaanbod worden gerekend pogingen gaan doen betaald werk te vinden. De afstand tot de arbeidsmarkt is namelijk voor groepen als huisvrouwen, gepensioneerden en gehandikapt door de maatschappelijke ontwikkelingen aanmerkelijk kleiner geworden. De sociale barrières die (gehuwde) vrouwen afhielden van betaald werk zijn aanmerkelijk verlaagd, en het gemiddelde opleidingsniveau van vrouwen is gestegen. Steeds meer werknemers gaan met pensioen op een leeftijd waarop ze nog uiterst fit en arbeidsgeschikt zijn. Vele gehandikapt en 'arbeidsongeschikt' zouden bij een krappere arbeidsmarkt waarschijnlijk een aangepaste baan

22 Deze interpretatie van de CBS-gegevens werd in het VPRO-televisieprogramma *Gouden Bergen* d.d. 1-2-1987 bevestigd door de directeur-generaal van het CBS, Begeer. Zie uitgewerkte tekst in: Rijksvoorlichtingsdienst, *Beleid Beschouwd* no. 5478, 24-2-1987.

23 In de *Macro-Economische Verkenning 1987* voorspelt het CPB dat dit jaar net als vorige jaren de helft van het 'trendmatig aanbod op de arbeidsmarkt' zich niet meer als werkzoekende zal laten inschrijven. Hetgeen resulteert

in de komische konklusie: "Onder de veronderstelling dat circa 55.000 nieuwkomers op de arbeidsmarkt zich niet laten registreren zou de werkloosheid met circa 50.000 personen kunnen afnemen." (pag. 17) Het feit dat vooral vrouwen afhaken wordt in verband gebracht met het gegeven "dat het kindertal per gezin weer stijgt". "De vrouw heeft zich weer achter het aanrecht begeben" zei CPB-directeur drs. P. De Ridder terzake. (*De Volkskrant* 29-11-1985)

kunnen vinden. Bovendien kunnen door de toepassing van nieuwe technologie de mogelijkheden voor gehandicapten aanmerkelijk worden verruimd. Een specialist op het gebied van revalidatie: "Ik durf de stelling te verdedigen dat geen enkele gehandicapte werkloos thuis hoeft te blijven zitten. Voor iedereen kan een werkplek worden gevonden. Het is een kwestie van mentaliteit en van geld. Aan de techniek hoeft het niet te liggen."²⁴ Voor alle categorieën niet-actieven lijkt te gelden dat de stap naar de arbeidsmarkt lang niet meer zo groot is als vroeger het geval was. Wanneer er in de maatschappij een tekort aan menskracht zou ontstaan zouden deze groepen naar de arbeidsmarkt worden gezogen. En een gericht emancipatiebeleid zou het verkrijgen van een betaalde baan voor de niet-actieven die dat wensen makkelijker haalbaar kunnen maken.

Wij plegen een begrip als 'volledige werkgelegenheid' ten onrechte te gebruiken alsof de maatschappelijke betekenis daarvan stabiel is. De Engelse wetenschappers Wagstaff en Leach omschrijven in hun boek *Future Employment & Technical Change* de periode van volledige werkgelegenheid eind jaren vijftig/begin jaren zestig als "een historische toevalligheid, mogelijk gemaakt doordat veel vrouwen buiten de beroepsbevolking bleven en de mensen op pensioengerechtigde leeftijd zich op hun 'welverdiende rust' verheugden."²⁵ Dat soort 'volledige werkgelegenheid' is nu niet meer haalbaar, en dat is maar gelukkig ook. Wat de term 'volledige werkgelegenheid' precies betekent is in laatste instantie een politieke keuze: hoe serieus nemen wij de klaim op (betaald) werk van een bepaalde groep of een bepaald individu? Op dit moment is het in de Nederlandse politiek nog gebruikelijk dat alleen de vraag naar banen van de officieel geregistreerde werklozen van belang wordt geacht. Daarmee wordt dus impliciet geaccepteerd dat slechts ongeveer de helft van de potentiële beroepsbevolking in ons land aanspraak doet op werk (door te werken, of zich als werkloze in te schrijven). Er wordt dan dus ook geaccepteerd dat grote delen van de bevolking zich ontmoedigd van de arbeidsmarkt terugtrekken.

PvdA

In de PvdA is een tendens merkbaar om een ruimere definitie van werkloosheid te hanteren (zodat ze uitkomt op de hierboven omschreven groep van 1,3 miljoen mensen)²⁶. Op langere termijn gezien is het echter, zeker voor een partij die emancipatie van achtergestelde groepen hoog in het vaandel voert, niet voldoende om

24 Dr. Ir. Soede (Hoensbroeks Instituut Revalidatievraagstukken) in *De Volkskrant*, 28-3-1987, Technische hulpmiddelen halen gehandicapten uit hun isolement.

25 Donald Leach en Howard Wagstaff, *Future Employment & Technical Change*, London 1986, pag.23.

26 PvdA-nota *Werk Delen*, pag 8/9.

alleen te kijken naar het aantal mensen dat zichzelf bij enigerlei instantie aanmeldt voor betaald werk. Er zijn onder de niet-actieven allerlei groepen en individuen die zichzelf geen kans geven op de arbeidsmarkt, maar waarvan wij desalniettemin vinden dat zij die kans wel zouden moeten krijgen - zelfs als dat de omvang van het werkloosheidsprobleem nog vergroot. Naar mijn mening zou een partij als de PvdA voortaan moeten specificeren welk globaal niveau van werkgelegenheid zij voor een bepaalde periode nastreeft, en welke doelen zij zichzelf stelt wat betreft de participatie van groepen als vrouwen en gehandicapten in de werkzame beroepsbevolking.

5 Enkele konkluderende opmerkingen.

Uit de hier gepresenteerde gegevens kunnen enkele voor makro-ekonomen interessante methodologische konklusies worden getrokken. Het lijkt mij duidelijk dat de resultaten van makro-ekonomische studies, waarin de gangbare definities van werkgelegenheid, werkloosheid en arbeidsproductiviteit worden gebruikt, met een zeer kritisch oog moeten worden bekeken. Bij het CPB is al een (zij het aarzelende) neiging te bespeuren de waarde van deze gangbare definities te relativieren. Dit heeft echter nog niet geleid tot veel meer dan enkele voorzichtige opmerkingen in de marge van het *Centraal Economisch Plan* en de *Macro-Economische Verkenningen*.²⁷ Naar mijn mening zou het CPB voortaan bijvoorbeeld produktiviteitscijfers moeten presenteren per feitelijk gewerkt uur, ook wanneer dat aanpassingen in het gebruikelijke 'rekeningschema' noodzakelijk maakt.

Van groter belang lijken echter de politieke konsekwenties die uit de hier gepresenteerde analyses kunnen worden getrokken. Het kabinet Lubbers II zet wat betreft de bestrijding van de werkloosheid alle kaarten op het partikuliere bedrijfsleven. De toename van de werkgelegenheid bij overheidsdiensten en in de gesubsidieerde sektor - die tot voor kort althans een deel opving van de uitstoot aan werkgelegenheid uit het bedrijfsleven, en bovendien veel part-time banen schiep - is al veel geringer geworden, en volgens de kabinetsplannen zal de werkgelegenheid daar de komende jaren zelfs worden verminderd. Tegelijkertijd is de animo onder de werknemers en vakbonden om te komen tot verdere verkorting van de arbeidstijd, mede door de volstrekt passieve houding van het kabinet, tot het nulpunt gezakt. De kans dat er, zonder enig ingrijpen van de overheid, een spontane werkgelegenheidskreatie in het partikulier bedrijfsleven zou optreden die de huidige werkloosheid substantieel vermindert lijkt uiterst gering. Helemaal uit te

---

²⁷ Zie de opmerkingen over de beperk- merkelijke paragraaf over de arbeids- te waarde van produktiviteitsgegevens produktiviteit per kontraktueel gewerkt in *MEV* 1987 pag. 67/68. Zie ook de op- uur in het *CEP* 1987, pag. 255/259.

sluiten is die mogelijkheid natuurlijk niet. Het is immers, ongeacht de huidige economische situatie, niet perse onmogelijk dat we aan het begin staan van 'een nieuwe golf van groei, banen, inkomen en kortere werktijden', gedragen door het partikulier bedrijfsleven.²⁸

De Westerse economieën zijn per slot van rekening al eens eerder, in de loop van de jaren vijftig, in staat gebleken tot het realiseren van een trendbreuk. Of men op korte termijn een herhaling van die 'grote sprong voorwaarts' mogelijk acht is vooral een kwestie van politieke overtuiging. Het gaat er maar om hoe groot men het vermogen van ons huidige sociaal-economische stelsel schät om op basis van de technologische ontwikkeling grote nieuwe markten aan te boren, in de woorden van Schumpeter *Neue Kombinationen* te creëren, die hernieuwde groei en een uitbreiding van de werkgelegenheid opleveren. De meest serieuze verkondigers van een dergelijke mogelijkheid, Christopher Freeman en Luc Soete, zetten zich overigens nogal af tegen theorieën als zou het bedrijfsleven geheel spontaan die nieuwe groei kunnen realiseren. Zij stellen daarentegen dat een nieuwe 'grote sprong voorwaarts' alleen haalbaar is wanneer de overheid bewust de vraag stimuleert, zorgt dat er afzetmogelijkheden komen voor nieuwe producten, en daarnaast actief obstakels die innovatie belemmeren uit de weg ruimt.²⁹

De grote vraag is echter: stel dat er inderdaad een nieuwe golf van economische groei bewerkstelligd kan worden, zal dat dan tot groei van de werkgelegenheid leiden? Ik heb in dit artikel al opgemerkt dat vooralsnog de toepassing van nieuwe technologie, bij een relatief laag niveau van productiegroei en investeringen, toch een continue en forse stijging van de arbeidsproductiviteit teweegbrengt. Het is zeer wel denkbaar dat een versnelling in de economische groei in de komende jaren gepaard zal gaan met een historisch gezien uitzonderlijk hoge stijging van de produktiviteit. Wanneer de komende decennia de trends van de afgelopen twintig jaar worden voortgezet, zal de werkloosheid (volgens welke definitie dan ook) onaanvaardbaar hoog blijven. Dan zou, om een hierboven genoemd voorbeeld te herhalen, de feitelijke arbeidsduur tot het jaar 2000 met minstens 20% moeten worden verkort - alleen al om een verdere uitstoot van banen uit het partikulier bedrijfsleven te voorkomen. We praten dan al over het verkorten van de (full-time) werkweek tot ongeveer 30 uur. Voor het inzetten van het instrument arbeidstijdverkortung ter vergroting van de werkgelegenheid is dan vanzelfsprekend weinig ruimte meer. Ik vrees dat zelfs een actieve overheid naar sociaal-demokratische snit, geholpen door een opleving in het partikulier bedrijfsleven, niet in staat

28 Aldus de ministers van Sociale Zaken van de OECD-landen, zie noot 2. relatie technologie - werkgelegenheid, met de hoopgeevende titel *Technical*

29 In de loop van dit jaar verschijnt een studie van Freeman en Soete over de *Change and Full Employment*.

zal zijn voldoende groei van de werkgelegenheid te bewerkstelligen om het evenwicht op de arbeidsmarkt weer enigzins te herstellen.

Wie in onze maatschappij een betaalde baan heeft ontvangt niet alleen meer geld dan een werkloze, maar heeft (vaak) ook meer sociale kontakten en meer invloed. Wanneer 'volledige werkgelegenheid' een haalbaar doel was, kon langs die weg de emancipatie van allerlei groepen in-actieven worden bevorderd. Wanneer echter - zoals in dit artikel is betoogd - volledige werkgelegenheid een onhaalbare zaak is geworden, zal die emancipatie op andere manieren moeten worden bevorderd. Gezien het belang van betaald werk voor de maatschappelijke positie van mensen lijken maatregelen voor de hand te liggen die op zich weliswaar de werkgelegenheid niet vergroten, maar die wel het bestaande werk eerlijker verdelen, of de bestaande werkloosheid laten rouleren. Naar mijn mening zal, gegeven de waarschijnlijkheid dat er decennia lang in ons land een groot overschot aan menskracht zal blijven, de emancipatiedoelstelling in het sociaal-ekonomisch beleid een zwaarder gewicht moeten krijgen, ten koste van de werkgelegenheidsdoelstelling.³⁰

---

30 S. Kooistra, Terug naar Volledige *mocratie*, mei 1987. *Werkgelegenheid?*, in: *Socialisme & De-*

Over werkgelegenheid, arbeidsduur en technologische ontwikkeling publiceerde TPE eerder:

Bert Roukens en Maarten Veraart, *Onderzoek naar technologie en werkgelegenheid* - 10/1

Peter van den Besselaar en Aad Ruiter, *Kansen voor arbeidstijdverkorting* - 9/2

Jelle Visser, *De langzame haast van de arbeidstijdverkorting. Ervaringen met ATV in West-Europa* - 9/1

Paul de Beer, *Arbeidstijdverkorting en volledige werkgelegenheid: nog een lange weg te gaan* - 8/3

Peter van den Besselaar en Aad Ruiter, *Arbeidstijdverkorting, ekonomische groei en stijging van de arbeidsproduktiviteit* - 8/2

Ferd Crone, *Arbeidsduurverkorting: 25 uur met behoud van loon?* 8/1

Coen Teulings, *Arbeidstijdverkorting met behoud van loon: 32 uur in 1988?* - 8/4

Technologische ontwikkelingen in het Nederlandse bankwezen

De internationale context

Technische vernieuwing heeft met name altijd plaatsgevonden in de landbouw en de industrie. Na de Tweede Wereldoorlog zijn door de uitvinding van de komputer echter ook vernieuwingen in de dienstensektor geïntroduceerd. Eén van de meest sprekende voorbeelden daarvan is het bankwezen. Door de toegenomen internationalisering van het bankwezen en de integratie van de komputertechnologie met kommunikatietechnologie tot informatietechnologie waarmee internationale netwerken ('Big Bang' in Londen) kunnen worden gebouwd, zijn de ontwikkelingen in het bankwezen des te saillant geworden. In dit artikel worden de technologische ontwikkelingen in het Nederlandse bankwezen derhalve bestudeerd tegen een internationale achtergrond.

1 Bankwezen en betalingsverkeer

Het bedrijf van de bankiers heeft zich volgens Klant en Morreau ontwikkeld uit dat van de geldwisselaars. De geldwisselaars werden kassiers toen zij ertoe over gingen om geld in bewaring te nemen en ten behoeve van hun cliënten betalingen te doen. Voor de cliënt werden de kosten en risico's verbonden aan het aannemen, bewaren en transporteren van geld daardoor beperkt. Toen de kassiers bovendien krediet gingen verlenen, ontwikkelden zij zich tot volwaardige bankiers (Klant en Morreau, 1983, 102).

Het bankiersbedrijf als zodanig is moeilijk te definiëren. Wel is het mogelijk om een beschrijving te geven van de vier meest elementaire *funkties*. Als eerste funktie kan de **bemiddelingsfunctie** in -met name het girale- betalingsverkeer worden genoemd. Op basis van betalingsopdrachten -gewone overschrijvingen, periodieke overschrijvingen, inkasso-procedures etcetera - bemiddelt de bank in het overschrijven van gelden van de rekening van de betaler (de debiteur) naar die van de begunstigde (de krediteur). In de tweede plaats wordt door de bank een 'aktief bedrijf' uitgeoefend.

---

*Drs. G.R. de Wit is wetenschappelijk teit van de Rijksuniversiteit Limburg te medewerker aan de economische fakul- Maastricht.